

Хронос у літературному тексті (до проблеми дослідження дискурсу темпоральності)

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу дискурсу темпоральності у новітній гуманітарній думці із проекцією на художній образ часу у світовій художній літературі другої половини ХХ ст. У контекст залучено філософські погляди А. Бергсона, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, Ж. Дельоза, П. Рікера, Ж. Дерріди та ін. На підставі аналізу стверджується думка про те, що час – ключова проблема новітньої філософії. Це є наслідком зміни онтологічного статусу дійсності, яка характеризується т. зв. «швидким часом». Новітні художні практики теж актуалізують цю та суміжні теми: у творчості багатьох письменників (Х.Л. Борхес, М. Кундера, М. Енде, М. Каннінгем, П. Хюлле, К. Рансмайр та ін.) гостро звучить тема проминальності, швидкого ритму життя, невстигання за часом, тема минулого та пам'яті як пошуку власної ідентичності тощо.

Ключові слова: образ часу, швидкий час, художній час, хронотоп.

SUMMARY

Lavrynovych Lilia. Time in the literary text (to the problem of temporary-discourse investigations)

The article is devoted to the analysis of temporary-discourse in the new humanitarian science with making projects on the image of time in the world literature of second part of XX century. The context consists of the philosophical ideas of A. Bergson, E. Husserl, M. Heidegger, G. Deleuze, P. Rikoeur, J. Derrida etc. On the basis of analysis an idea becomes firmly established that time – key problem of the newest philosophy. It is investigation of change of ontological status of reality which is characterized like «rapid time». The newest artistic practices also applied to this one and contiguous themes: in creations of many writers (J. L. Borges, M. Kundera, M. Ende, M. Cunningham, P. Huelle, K. Ransmayr) the theme of rapid rhythm of life, to be late in time, theme of the pas and memory as the way of searching the own identity sound.

Key words: the image of time, rapid time, literary time, time and space.

АННОТАЦИЯ

Лавринович Лилия. Хронос в литературном тексте (к проблеме исследования дискурса темпоральности)

Статья посвящена анализу дискурса темпоральности в новейшей гуманитарной мысли с проекцией на художественный образ времени в мировой художественной литературе второй половины ХХ ст. В контекст вовлечены философские взгляды А. Бергсона, Э. Гуссерля, М. Хайдеггера, Ж. Делёза, П. Рикера, Ж. Дерриды и др. Утверждается мысль о том, что время – ключевая проблема новейшей философии. Это является следствием изменения онтологически статуса действительности, которая характеризуется т. наз. «быстрым временем». Новейшие художественные практики тоже актуализируют эту и смежные темы: в творчестве многих писателей (Х. Л. Борхес, М. Кундера, М. Енде, М. Каннингем, П. Хюлле, К. Рансмайр и др.) остро звучит тема быстрого ритма жизни, опаздывания во времени, тема прошлого и памяти как поиска собственной идентичности и т.п.

Ключевые слова: образ времени, быстрое время, художественный время, хронотоп.

Проблема часу – одна з тих, які віднесені людиною в ряд вічних загадок. Її складність і суперечливість ніколи не була причиною зупинити пошуки істини. Лише далеко не повний перелік мислителів, які від античності до наших днів намагалися її віднайти (Зенон, Платон, Аристотель, Плотин, Августин, Боецій, Декарт, Спіноза, Берклі, Ньютон, Лейбніц, Кант, Шеллінг, Енштейн, Бергсон, Гуссерль, Гайдеггер та ін.), дає уявлення про рівень осмислення проблеми. Варіантів такого осмислення багато: час мислиться та візуалізується як циклічний чи лінійний, статично-реверсивний чи дискретний, безкінечний, біологічний, календарний, субстанційний, функціональний тощо. Будь-який когнітивний досвід людини, як і будь-який творчий акт перебуває і може бути описаний у певних часових рамках.

Аналіз художнього часу є аспектом загальнонаукового осмислення проблеми, адже це одна з найважливіших світоглядних, ідейно-змістових та композиційних характеристик художнього твору. З іншого боку, дослідження художнього часу має важливе значення для розкриття особливостей творчого відображення дійсності, специфіки літературного твору та закономірностей його сприйняття.

Вивчення художнього часу – відносно недавній об'єкт літературознавчих зацікавлень. Часова організація твору є об'єктом дослідження В. Шкловського, Б. Томашевського, В. Виноградова, В. Фішера, А. Слоніmsького, В. Переверзева, Г. Волошина, Р. Якобсона, Г. Пуле, Г. Мейергоффа, Я. Зунделовича, Б. Бурсова та ін.

З виходом у світ праці М. Бахтіна «Формы времени и хронотопа в романе: Очерки по исторической поэтике» [1] у вітчизняному літературознавстві закріпилося поняття «хронотоп», де час розглядається в його діалектичній єдності з простором (час як четвертий вимір простору). Термін, що виник на ґрунті теорії відносності Ейнштейна [див.: 1, с. 234], через посередництво А. Ухтомського (хронотоп у біології) став об'єктом літературознавчого дослідження, за висловом самого Бахтіна, «майже як метафора». М. Бахтін пише: «У літературно-мистецькому хронотопі

зливаються просторові та часові ознаки в осмисленому і конкретному цілому. Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим; натомість простір інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії. Ознаки часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється і вимірюється часом. Цим перетином рядів і злиттям ознак характеризується художній хронотоп» [1, с. 235]. Тут-таки Бахтін зауважує, що не претендує на точність теоретичних формулювань і визначень та що він сподівається на «суттєве виправлення» поданих ним характеристик романних хронотопів. Дослідник задав тон розмови про явище та спонукав до діалогу.

Закономірно, що праця Бахтіна стала поштовхом до скрупульозного вивчення проблем часопростору, причому не лише в літературознавстві. Межі використання поняття «хронотоп» значно розширилися (філософія, лінгвістика, культурологія, психологія, політологія тощо). Проте дослідники говорили про суперечливість ідей Бахтіна («Вызывающе неточный» язык – М. Гаспаров [6], «метариторика» – Р. Лахман [16]). «Терміни, застосовувані Бахтіним в його літературознавчих роботах, є лише знаками філософських категорій і не мають самостійного значення» (А. Большакова) [Див.: 33]. «... сьогодні необхідне методологічне «утримання від судження» по відношенню до всіх найбільш популярних и найменш зрозумілих понять і термінів Бахтіна: «діалог», «карнавалізація», «поліфонія», «хронотоп» ... » (В. Махлін) [33], який, зокрема, говорить про «дефіцит адекватності в рецепції спадщини Бахтіна» [19, с. 139].

Наслідком подібних суперечностей є те, що деякі дослідники почали розглядати хронотоп як одиницю концептуальної картини світу, а не художнього тексту [див., наприклад: 30]. У будь-якому випадку спостерігаємо розмивання меж наукового поняття, що, як не парадоксально, є результатом його затребуваності та місткості.

Ми говоримо про художній час осібно. Така позиція потрібна для того, щоб зосередити увагу на особливо затребуваній нині проблемі. З іншого боку, сам Бахтін говорив про прерогативу у літературному творі часових

характеристик над просторовими, проте аналіз досліджень останніх років свідчить про особливу «любов» дослідників хронотопу художніх творів (маємо на увазі істориків літератури та критиків), насамперед, до просторових його вимірів.

Це пов'язано, по-перше, з тим, що тривимірний, предметний простір легше піддається описові, його репрезентанти – цілком «намацальні» речі об'єктивного світу, а досвід їх екстенсивного пізнання в точних, природничих та гуманітарних науках дає поле для більш ґрунтовного аналізу в літературному тексті. (Час – вмістилище процесів, простір – вмістилище речей. Вочевидь, матеріальні речі описувати простіше, ніж процеси). По-друге, спостерігаємо поглиблений інтерес митців межі ХІХ – ХХ ст. та першої половини ХХ ст. до просторовості, що виявляє себе в суттєвих змінах у структурі словесного образу, який тяжіє до просторового облаштування сюжету [див., наприклад: 24].

Нині ж зі зміною сприйняття часу та простору конструювання часопросторової картини світу в художньому тексті модифікується.

У мистецтві переважають нефізичні форми організації часу та простору, пов'язані з трансляцією їх як переживання. Хронотоп у художньому тексті функціонує в багатоманітності індивідуально-авторських модифікацій конкретизованого часу на певній ділянці простору. Це часопросторовий фон, на якому розгортається сюжет та відбувається процес народження смислів. Хронотоп виявляє авторське сприйняття світу, і при цьому далеко не завжди автор творить ілюзію реальності часу та місця перебігу подій. Особливо – коли вести мову про сучасні художні практики.

Новітня белетристика з особливим пієтетом ставиться до теми часу, яка надзвичайно настирливо на різний манер виявляє себе у творчості письменників. Це зацікавлення – закономірний наслідок вічного *пошуку сенсу*, який на межі тисячоліть проявляється у вигляді пошуку сенсу власного тривання в часі. Врешті, це зацікавлення проявляє себе у всіх сферах пізнання та творчої діяльності.

Причини такого зацікавлення – онтологічні. Коротко їх можна визначити в руслі викликів інформаційної доби. Електронна та мультиетнічна революції, як і їх наслідок – глобалізація – прямо пов'язані зі змінами в усвідомленні часу. У передмові до книги «Тиранія моменту» Т. Г. Еріксен пише про те, що ми є «свідками стрімкого розвитку найрізноманітніших технологій, що зберігають час – від досконалих багаторівневих таймерів до електронної пошти, мобільних телефонів і текстових процесорів; і усе ж мільйони з нас ніколи ще не мали так мало вільного часу, як зараз» [10, с. 7]. Еріксен стверджує, що час, котрий із появою християнства почав у європейській культурі мислитись як лінійний (на відміну від міфізованого циклічного), перестав бути таким: головною його ознакою нині є експоненціальне зростання (властивість експоненціальних кривих полягає в подвоєнні їхніх значень через рівні проміжки часу). Поки числа маленькі, вони не демонструють різкого зростання, коли ж вони виростають, крива різко повертає вгору, значення осі Х, яка показує рух часу, наближається до нуля. Це веде до того, що основним мірилом нашого життя стає швидкість, а історія цивілізації перетворюється на історію прискорення. Повільний та розважливий ритм стає нині, з одного боку, недосяжною мрією, а з іншого – атрибутом неуспішності.

Ще одна проблема, яка накладається на попередню, пов'язана з переосмисленням метафізики історії. Історичний релятивізм, який у сучасному його вигляді, ймовірно, витікає з «філософії життя» О. Шпенглера, постулює думку про те, що кожна соціальна цілісність («культура») унікальна, а тому бідну лінійну схему історії треба замінити на іншу, різноманітну, а не єдину історичну реальність: «Замість безрадсної картини лінійної всесвітньої історії ... я бачу справжній спектакль безлічі могутніх культур, ... які чекають кожна на своєму матеріалі – людстві – власну форму і мають кожна власну ідею, власні пристрасті, власне життя, може, думки, власну смерть» [29, с. 151]. Такий історичний плюралізм ставить під сумнів можливість всесвітньої історії людства, адже «не існує

історії та сенсу «в однині», самих по собі, «історії» одного світу, а отже, й історії людства замість повноти світів, які відрізняються один від одного культурно, епохально, континентально, відповідно до історії людських груп, які знайшли або не знайшли в цих світах сенс і щастя» [28, с. 329].

З іншого боку, заявляє про себе проблема множинності інтерпретацій історичних подій та процесів. К. Поппер писав: «Можна інтерпретувати історію як історію класової боротьби, як історію релігійних ідей чи боротьбу між «відкритим» і «закритим» суспільством або ж – як історію наукового та промислового прогресу. Все це більш-менш цікаві точки зору, і як такі вони абсолютно незаперечні» [22, с. 52-53]. Таким чином, неможливість спростування методу інтерпретації, обраного дослідником, у кінцевому рахунку призводить до зіткнення несумісних, взаємозаперечних точок зору.

Історія – це спосіб існування всього суцього. Ми маємо справу з безліччю історій, кожна з яких виступає діахронічним аспектом будь-якого об'єкта – природного або культурного, тобто кожна із безлічі історій мислиться як розгортання подій у часі, а отже, претендує на власний його перебіг. Цю думку можна відслідкувати ще в «Міфі про вічне повернення» (1947) М. Еліаде, який, до речі, тут-таки оприявнює тенденції переосмислення традиційного, християнського, лінеарного часу: «в них ... бунт проти історичного часу, спроба знову включити цей історичний час, збагачений досвідом людського існування, в космічний, циклічний та нескінченний час» [31, с. 235]. Еліаде постулює пошуки такого сприйняття історії, при якому цінність історичної події самої по собі поступиться місцем її розгляду в ролі специфічної категорії особистісного існування (до речі, ці думки можна розглядати і в контексті ясперсової філософії, за якою, зокрема, слід екзистенційно осмислювати віднесеність людини до історії, а не просто констатувати її долучення до менш зрозумілої для сприйняття та оцінки стихії історичного плину часу (див.: Ясперс «Смисл та призначення історії» (1949))).

У будь-якому випадку, думки цих та багатьох інших сучасних мислителів, через усвідомлення проблеми сенсу історії чи через рефлексію, як звернення свідомості на саму себе, рухаються в напрямку осмислення часу й темпоральності. Важко перелічити усі новітні дослідження часу у царині гуманітарних дисциплін. Окрім уже згаданих, назвемо найбільш знакові та симптоматичні, показові.

А. Бергсон – перший і один із найважливіших у цьому ряді. Ще на межі XIX – XX ст. його праці «Матерія та пам'ять» (1896) і «Тривалість та одночасність. Із приводу теорії відносності Ейнштейна» (1922) конституують час як внутрішню, психологічну ознаку свідомості, на відміну від умовного об'єктивного часу, який завжди приймає просторовий, а отже, лінійний, подільний образ. Справжній час, на думку А. Бергсона, – це внутрішнє переживання тривалості. Як зазначає мислитель, існують «два можливих поняття тривалості: одне – очищене від будь-яких домішок, і друге, в яке контрабандою вторгається ідея простору» [2, с. 93]. Стрижнем, завдяки якому час у свідомості виступає безперервною цілісністю є, за Бергсоном, пам'ять.

Думки ряду мислителів виявляються суголосні ідеям Бергсона, певним чином їх доповнюють чи поглиблюють. Серед них – В. Дільтей та Е. Гуссерль. Коли В. Дільтей («Начерки до критики історичного розуму», 1927) [9] відходить від бергсонівської ідеї інтроспекції часу на користь ідеї культурно-історичного його осмислення як безперестанного руху вперед з минулого через теперішнє у майбутнє [див.: 4, с. 319-322], то Е. Гуссерль («Феноменологія внутрішнього усвідомлення часу», 1928) виділяє два рівні трансцендентальної суб'єктивності (інтенційна свідомість та неінтенційний потік свідомості), які, відповідно, проєктуються на час конституюваної предметності і час чистого потоку свідомості [див.: 4, с. 369]. Джерелом часу для Гуссерля є нерухоме і тривале «тепер».

Уявлення про час в екзистенціальній аналітиці М. Гайдеггера («Буття і час», 1927) виходить із використовуваного Гуссерлем поняття «тепер». У

будь-якого моменту людського досвіду, вважає філософ, є три виміри: майбутнє – устремління; сьогодні – буття при речах; минуле – повернення до факту і прийняття ситуації. Це тривимірне проживання досвіду часу Гайдеггер називає «екстатичною» єдністю часу. Кожен момент тут виявляється точкою перетину минулого і майбутнього. Теперішнє несе в собі минуле і майбутнє. Сьогодні – це мить, коли людина, осягаючи несправжність оточення, заперечуючи його, нарешті вирішує свою долю.

Тому кожна людина, за Гайдеггером, є можливістю, яка завжди носить із собою «свій проект». А отже, у структурі часу фундаментальним для М. Гайдеггера є саме майбутнє. У баченні себе на тлі майбутнього полягає суттєва екзистенційна риса.

Несправжній час – це час речей. Людина живе, вбираючи дух свого часу і народу, але все ж, перебуваючи у світі, вона і поза ним, бо життя передбачає досвід смерті, яка, за Гайдеггером, розкриває Ніщо людської Екзистенції.

Як зауважує П. Гайдено, «часовість» виявляється останнім словом у філософії М. Гайдеггера; для вічного в цій філософії не залишається місця», час він оголошує екзистенційним, тобто ототожнює з суб'єктом [5, с. 276].

Таким чином, дослідження знакових для ХХ ст. філософів рухалося в напрямку осягнення суб'єктивного, трансцендентного, внутрішнього часу особистості (простір у цьому випадку мислився як нульовий) і тим самим входило в суперечність з ідеєю об'єктивного чотиривимірного і релятивного простору-часу, запропонованою А. Ейнштейном (нагадаємо, бахтінський хронотоп виходить саме з останнього).

Результат для дослідників очевидний: як зазначають Л. Любинська та С. Лепілін, автори монографії «Філософські проблеми часу в контексті міждисциплінарних досліджень» (2002), «питання про те, чи є час фундаментальною характеристикою нашого світу, залишається досі відкритим» [17].

У будь-якому випадку, постмодерна епоха другої половини ХХ ст. химерним чином умістила в собі обидві концепції – як у філософсько-науковому, так і в художньому дискурсі. Якщо «час зірваний з петель», як сказав Ж. Дельоз [7, с. 117], то згадані щойно уявлення про нього вже не мають достатніх підстав домінувати, вони стають лише одними із багатьох. Це ускладнює можливість дискурсу, але не скасовує його остаточно. Швидше, йдеться про те, що колишні відносини з часом видаються надто спрощеними. Ми легко можемо уявити собі, що постійно перебуваємо в певних часових умовах, і є велика ймовірність зустріти Іншого, чие часовідчуття відрізняється від нашого.

Наочно продемонстрував цей факт Ж. Дерріда у книзі «Дарувати час» (1991). Звертаючись до короткого оповідання Ш. Бодлера «Фальшиві гроші» (сюжет: двоє товаришів виходять із тютюнового кіоску, і один із них починає ретельно сортувати решту по кишенях; на виході вони бачать жебрака, і несподівано для розповідача його товариш подає жебракові крупну монету; у відповідь на здивування розповідача він говорить про те, що монета все рівно фальшива), Дерріда показує, як розгортається ланцюг подій у творі, послідовність того, що відбувається у читача на очах. Причому ця послідовність, як і тривалість часу, – різна для кожного з учасників епізоду, зображеного у творі. Для розповідача тривалість часу значно довша, ніж для інших учасників події, оскільки вона заповнена значно більшою кількістю символічних заміщень, якими, як демонструє Дерріда, конституюється ситуація.

Подібні думки стосовно інших феноменів буття та свідомості можна знайти у працях багатьох сучасних мислителів. Наприклад, спробі осмислити суть поняття «історичний час» присвячені міждисциплінарні дослідження видатного німецького історика Р. Козеллека «Минуле майбутнє» [14] та «Часові пласти» [15]. Автор, котрий, зокрема, досліджує, як про це йдеться на 4 сторінці титулу, проблему «переписування історії», констатує, що часові

пласти «відсилають нашу свідомість до багатьох рівнів з різною тривалістю в часі та розвитком, які, однак, існують та діють одночасно» [15].

У цьому контексті варто згадати фундаментальне тритомне дослідження «Час і розповідь» (1983 – 1985) відомого французького філософа П. Рікера [23]. Прослідковуючи розвиток різних парадигм у різних оповідних полях – історії, художній літературі, філософії від античності до наших днів, він робить висновок про те, що всі форми оповіді, які по-різному осмислюють і виражають часовий людський досвід, мають спільне коріння. Кожна з них висловлює апорії часового людського досвіду, є засобом їх вирішення і таким чином включає особистісний час у час людства, а час людства допомагає співвіднести з часом світу. Це така собі спроба об'єднати епохи, попри подеколи несумісність їхніх парадигм (пригадаймо, Рікер – автор відомої праці «Конфлікт інтерпретацій», тому його надмета в «Часі й розповіді» очевидна).

Ще одна тема, яка часто виникає в подібних роботах, стосується проблеми пам'яті як «суб'єктивної свідомості часу». Той-таки П. Рікер у книзі «Пам'ять, історія, забуття» (2000) з позицій феноменологічної герменевтики аналізує проблеми історії у зв'язку з властивими людській суб'єктивності явищами пам'яті та забуття. Рікер дискутує із французьким дослідником польського походження Кш. Помяном, автором ґрунтовної міждисциплінарної праці «Порядок часу» (1984) [21], де останній намагається аналізувати названі дефініції в контексті семіотики.

Об'єктом зацікавлення стає і тема майбутнього. Для прикладу назвемо книгу шотландського вченого і письменника Д. Вілсона «Історія майбутнього» (2000) [25], де автор дає оцінку способам осмислення майбутнього у пророцтвах, фольклорних традиціях, утопіях, антиутопіях, у філософії та науці. Проблемі майбутнього присвячена і книга російських дослідників О. Князевої та С. Курдюмова «Синергетика: нелінійність часу та ландшафти коеволюції» (2007) [13], автори якої в межах теорії самоорганізації, одного із найбільш популярних міждисциплінарних

підходів, аналізують нелінійні зв'язки між різними модусами часу в контексті самоорганізації людської свідомості.

Не можна оминати увагою унікальну у своєму роді працю Фр. Жульєна «Про 'час'. Елементи філософії 'жити'» (2001). Використовуючи китайську думку, щоб розібратися у проблемах, поставлених західноєвропейськими концепціями часу, автор зосереджує увагу на поняттях «момент», «сезон», «тривалість», які китайці створили, але не вмістили їх у рамку рухомого часу, оскільки, як говорить Жульєн, «Китай не мислить тіло в русі» [11, с. 31], адже в китайській мові навіть немає дієвідмін та розрізнення граматичних часів – минулого, теперішнього та майбутнього. Отже, тут часове не протиставляється вічному (з чого народжується західноєвропейська метафізика). Альтернативні китайські уявлення про час можуть сприяти вийти людині західної цивілізації за межі відносин протистояння та ворожнечі з часом. Час, як зазначає О. Михальова [18], забирає нас у нас самих (кращих, щасливіших), час – вічний, ми тимчасові. Свідомість тяжіє до джерела як точки, де ми вже є, але максимально віддалені від смерті. І природно, що в будь-якій точці часу відновлюється туга за джерелом, де завжди менше минулого, ніж у тій точці, де ми зараз. Таким чином, ситуація незворотності, втрати набуває тотального характеру. Це, очевидно, результат західної дієвості, орієнтації на «перероблення» світу. На нашу думку, спроба об'єднати окцидентальне та орієнтальне уявлення про час видається особливо перспективним у плані розв'язання екзистенційних проблем сучасної людини.

Нарешті звертаємося до літературознавчого осмислення проблеми часу. У творах письменників другої половини ХХ – початку ХХІ ст. спостерігаємо підхід до часу не лише як до художньої категорії, а – ширше – як до універсальної форми людського буття та пізнання, умови сприйняття дійсності. Час перетворюється на один із найчастіше артикульованих *художніх образів* та важливий елемент ідейно-змістової структури художнього тексту. Тема та ідея твору первинні по відношенню до поезики –

принаймні на рівні задуму, адже вони є виразниками авторського світогляду, мотивів творчості, інтенціональності і, без сумніву, прямим чи опосередкованим віддзеркаленням суспільного буття. Тому осмислення часу в новітній художній літературі крізь площину авторської індивідуальності суголосне загальним тенденціям епохи. Закономірно, що мотиви, оприявлені в художніх творах, образно ілюструють, доповнюють, поглиблюють загальне річище рефлексій у царині гуманітарного пізнання.

Уже в Борхесовій «Історії вічності» (1936), як помічає П. Гайденко, «те розуміння часу, право на яке відстоює Гайдеггер, є чимсь само собою зрозумілим: поняття вічності людині нашої епохи не говорить ні про що» [4, с. 414]. Борхес пише: «... саме час становить для нас проблему, проблему трепетну й нагальну, можливо, найжиттєвішу проблему метафізики; що ж до вічності, то вона для нас гра або зневірена надія» [3, с. 79]. Очевидно, саме втрата в абсолют вічності і є у світоглядному плані джерелом сучасної культурної свідомості. Час вибудовує свої «правила гри», які, у свою чергу, стають об'єктом творчого осмислення.

Невеликий роман М. Кундери «Неспішність» (письменник порівнює сучасну людину, що живе в світі надшвидкостей, з «неквапливістю» життя, описаного в новелі Вівана Денона, французького автора XVIII століття), казка для дорослих Міхаеля Енде «Момо», оповідання Тора Оге Брінгсверда (Норвегія) «Людина, яка зібрала 1 вересня 1973 року» – ці та подібні твори означають проблему швидкості, інформаційного переситу, вічного невстигання сучасної людини і натомість неможливості жити в повільному часі.

Суб'єктивне сприйняття тривалості, примхливість перебігу внутрішнього часу у свідомості (про що, нагадаємо, говорив Дерріда) стає об'єктом зображення у романах М. Каннінгема «Години», П. Хюлле «Вайзер Давідек». В останньому з названих творів наполегливо звучить і тема хаотичної вибіркості пам'яті, через яку складно витворити скільки-небудь цілісну картину минулого.

Загалом тема пам'яті звучить як мінімум у трьох ракурсах – як індивідуальна (дискурс індивідуальної пам'яті у творчості сучасних французьких письменників ретельно дослідила Ю. Павленко [20], колективна та історична. Автобіографізм сучасних авторів – це не репрезентація «себе минулого», а пошук власної ідентичності, спроба віднайти у пам'яті точку опори, яка би пояснила сенс тривання в часі. Але так само це часто і ностальгія та екзистенційна туга за втраченим. Прикметно, що навіть недавно епатажні руйнівники традицій постмодерністи надто трепетно ставляться до цієї теми (яскравий приклад – «Центрально-східна ревізія» і «Таємниця» Ю. Андруховича).

Інтерпретація історії (зокрема, в контексті проблеми історичної пам'яті) – ще одне «загальне місце» сучасного літературного процесу, яке проявляє себе або у сприйнятті історії як «ретроспективної бажаності», або у відмові від пошуку не тільки історичної правди, але й телеології історичного процесу в цілому. Це пов'язано з установкою на релятивність та множинність істин. Події минулого можуть бути змінені. Історія піддається переписуванню або сприймається як така, що її не можна вважати абсолютно істинною. Прикладів подібних творів надто багато – починаючи від окремих новел того-таки Борхеса, романів У. Еко, М. Павича, Д. Томаса («Білий готель») і – до масової літератури на кшталт Дена Брауна.

Образ майбутнього в сучасній художній літературі часто гротескний та антиутопічний, він подеколи не гіперболізована алегорія сучасності, а апеляція до за давнених стереотипів минулого – як констатація їх невмирущості (наприклад, роман «Кись» Т. Толстої, яка у своїй «етноцентрованій постапокаліптичній антиутопії» описує російську шовіністичну, ксенофобську мрію – бажаний «російський світ», замкнений з усіх боків). У подібних текстах, мислячи «майбутній час» ми мислимо майбутню сукупність речей, станів світу, які виникли внаслідок вічного руху, а не сам час як якусь особливу річ.

Звичайно, аналізуючи образ часу у різних його проявах, неможливо обійти увагою поетику твору. На цьому етапі, вочевидь, не обійтися без поняття «хронотоп» (при цьому слід розрізняти поетику образу часу як одного з мотивів твору та поетику хронотопу як фону, обставин, у яких відбувається дія твору). Коли в модернізмі просторовість була основним принципом конструювання художнього образу, його структурним «фундаментом» (можна згадати романи М. Пруста, які, попри те, що присвячені дослідженню феномена часу, є прикладом «опросторення» плину пам'яті [див.: 24], то в післямодерних текстах письменники актуалізують саме модуси часу, химерним чином їх монтують, розмиваючи між ними межі і створюючи тим самим своєрідну «амальгаму часів». Яскравий приклад – роман К. Рансмайра «Останній світ», який у цьому ракурсі дослідила Л. Цибенко [27].

Перспективними видаються й такі напрямки дослідження, як проекція авторського часоусвідомлення на художній текст (психологія творчості) та рецепція образу часу у творі (у контексті рецептивної естетики). Одним із аспектів аналізу проблеми є поетика заголовку: лише побіжний погляд на назви згадуваних та багатьох інших творів свідчить про велику частину образів-маркерів, які визначають рецепцію художнього твору відповідно до авторської настанови.

І, звичайно, вирішення завдань літературознавчого аналізу тексту слід здійснювати за рахунок розширення сфери дослідження. Неможливо описати функціонування образу в художньому тексті з урахуванням всіх його системних та асоціативних словесних зв'язків, знайти оптимальний метод такого опису без звернення до методів когнітивної лінгвістики, яка вивчає ментальні образи, що зберігаються в пам'яті людини, – концепти. Новітні лінгвістичні дослідження свідчать про зацікавлення мовознавців проблемою лінгвокультурологічного аналізу концепту «час» (наприклад, у Росії за останні 5 років захищено близько десяти дисертацій на цю тему). Зокрема, науковців цікавить етнокультурна своєрідність концепту в різних мовах,

спільне та своєрідне у сприйнятті образу часу різними націями. Компаративний аналіз та синтез культурних практик, філософій, способів осмислення буття загалом, з'являються все частіше [див., напр.: 12; 26]. Подібні дослідження, на нашу думку, цікаво було би провести в контексті компаративного літературознавчого аналізу, зіставивши особливості побутування образу часу в різних національних літературах.

Хронос, метафоричний образ часу, – поняття, яке людство намагається осмислити протягом багатьох століть. Будь-які зміни у колективній свідомості соціуму ведуть до «хроноциду» (М. Епштейн) – незримого перевороту у свідомості людей, які виривають себе зі звичного середовища в часі, звільняють себе від минулого [32]. Сучасність характеризується не просто тимчасовою нестабільністю перехідного періоду – швидкий рух, зміни стають квінтесенцією буття. Актуалізація проблеми часу в новітній культурі загалом та в художній творчості зокрема – наслідок усвідомлення його дефіциту та швидкої проминальності.

Література

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. – М. : Худож. лит. , 1975. – С. 234-407.
2. Бергсон А. Собр. соч. : В 4-х томах / А. Бергсон. – М. : Московский клуб, 1992. – Т.1. – 1992. – 326 с.
3. Борхес Х.Л. Алеф : Прозові твори : Пер. з ісп. / Передмова В.Г. Наріжної / Х.Л. Борхес. – Харків : Фоліо, 2008. – 572 с.
4. Гайденко П.П. Время. Длительность. Вечность : Проблема времени в европейской философии и науке / П.П. Гайденко. – М. : Прогресс-Традиция, 2006. – 464 с.
5. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному : Новая онтология XX века / П.П. Гайденко. – М. : Республика, 1997. – 495 с.
6. Гаспаров М. М.М. Бахтин в русской культуре XX века [Електронний ресурс] / М. Гаспаров // М.М. Бахтин: pro et contra. Творчество и

- наследие М. Бахтина в контексте мировой культуры. – СПб. , 2002.
Т. 2. – Режим доступа :
http://russianway.rchgi.spb.ru/Bakhtin/volume_2/03_gaspa.pdf
7. Делез Ж. Различие и повторение / Ж. Делёз. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 384 с.
 8. Дерріда Ж. Дарувати час : Пер. з фр. М. Ющенко / Ж. Дерріда. – Львів : Літопис, 2008. – 208 с.
 9. Дильтей В. наброски к критике исторического разума / В. Дильтей // Вопросы философии. – №4. – 1988. – С. 135-152.
 10. Еріксен Т.Г. Тиранія моменту : Швидкий і повільний час в інформаційну добу / Т.Г. Еріксен. – Львів : Кальварія, 2004. – 196 с.
 11. Жюльен Ф. О «времени». Элементы философии «жить» / Ф. Жюльен. – М. : Прогресс-Традиция, 2005. – 280 с.
 12. История современной зарубежной философии : Компаративистский подход : [сб. ст.]. – СПб. : Лань, 1997. – 480 с.
 13. Князева Е. Синергетика: нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Е. Князева, С. Курдюмова. – М. : КомКнига, 2007. – 272 с.
 14. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек. – К. : Дух і літера, 2005. – 389 с.
 15. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Р. Козеллек. – К. : Дух і літера, 2006. – 436 с.
 16. Лахман Р. Риторика и диалогичность в мышлении Бахтина / Р. Лахман // Риторика. – М., 1996. – № 1 (3). – С.72 – 84.
 17. Любинская Л.Н. Философские проблемы времени в контексте междисциплинарных исследований [Электронный ресурс] / Л. Н. Любинская, С. В. Лепилин. – М. , 2002. – Режим доступа :
http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/lubinskaya_filosofskie.htm
 18. Михалева Е. Ю. Проблема истока : Хайдеггер и ситуация постмодерна [Электронный ресурс] / Е. Ю. Михалева. – Режим доступа :

- <http://www.phil63.ru/problema-istoka-khaidegger-i-situatsiya-postomoderna>
19. «Мы должны узнавать в обратных направлениях...» : Стенограмма докторской защиты В.Л.Махлина // Диалог. Карнавал. Хронотоп. – 1998. – № 2. – С. 137 – 192.
 20. Павленко Ю. Дискурс індивідуальної пам'яті в сучасному французькому романі (1970-ті - 2000 рр.) : Автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.04 / Ю.Ю. Павленко. – К. : Київ. нац. лінгв. ун-т, 2006. – 20 с.
 21. Помян К. Порядок часу / К. Помян. – К. : Український центр духовної культури, 2008. – 462 с.
 22. Поппер К. Ницета историцизма / К. Поппер // Вопр. филос. – 1992. – № 8. – С. 49 – 79.
 23. Рикёр П. Время и рассказ / П. Рикёр. – М. – СПб. : Университетская книга, 1999 – 2000. – Т. 1. – 313 с. ; Т. 2 – 224 с.
 24. Синицкая А. К проблеме пространственности в литературе [Электронный ресурс] / А. Синицкая // Вестник Самарского госуд. ун-та. Литературоведение. – 2004. – №1. – Режим доступа : <http://vestnik.ssu.samara.ru/gum/2004web1/litr/200410601.html>
 25. Уилсон Д. История будущего / Д. Уилсон. – М. : Хранитель, 2007. – 286 с.
 26. Хайдеггер и восточная философия: поиски взаимодополнительности культур / [отв. ред. М.Я. Корнеев, Е.А. Торчинов]. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – 324 с.
 27. Цибенко Л.Б. Часово-просторова модель роману Крістофа Рансмайра «Останній світ». Феноменологічне наближення : Автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.04 / Л.Б. Цибенко. – К. : НАН України. Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка, 2001. – 20 с.
 28. Шафф А. Куда ведет дорога? / А. Шафф // Философия истории : Антология. – М. , 1995. – С. 323 – 329.
 29. Шпенглер О. Закат Европы : Очерки морфологии мировой истории 1:

- Гештальт и действительность : [Пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К. А. Свасьяна] / О. Шпенглер. – М. : Мысль, 1993. – 663 с.
30. Щукина Д. А. Пространство как лингвокогнитивная категория (на материале произведений М. А. Булгакова разных жанров) : Дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Д. А. Щукина. – СПб. , 2004. – 357 с.
31. Элиаде М. Миф о вечном возвращении : Архетипы и повторяемость / М. Элиаде. – СПб. : «Алетейя», 1998. – 258 с.
32. Эпштейн М. Хроноцид : Пролог к воскрешению времени [Электронный ресурс] / М. Эпштейн // Октябрь. – 2000. – №7. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/october/2000/7/epsht.html>
33. Яковлев Л. С. Единство места времени и действий [Электронный ресурс] / Л. С. Яковлев, Л. А. Микешина, М. Мерло-Понти, М. М. Бахтин, М. М. Шибеева. – К. , 2002. – 220 с. – Режим доступа : http://www.i-u.ru/biblio/archive/yakovlev_mikeshina_edinstvo/